

Оксана РУДА

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

(Blachowska K. Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku / K. Blachowska. – Warszawa: Neriton, 2009. – 410 s.)

Історичне минуле Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), однієї з найбільших держав Центральної та Східної Європи доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу, впродовж віків викликало значний інтерес у дослідників. За ступенем зацікавлення окресленою проблематикою поряд із литовською історіографією стоїть польська, і лише частково їм поступаються російська, українська та білоруська. Однак історики, залежно від їхніх національно-політичних, ідеологічних переконань, симпатій чи антипатій, по-різному оцінювали минуле ВКЛ, що наклало відбиток на формування історичної свідомості народів регіону. Інтерпретація литовської доби слугувала і продовжує слугувати підґрунтям для багатьох національних історичних міфологем (більшою мірою – польських, білоруських і російських, меншою – українських). Дослідницькі висновки, наукові концепції вчених використовувалися і як аргументи в політичному протистоянні народів, і як вагомі чинники політичної пропаганди. Саме тому, важливого значення набули детальний аналіз суперечливих моментів спільного минулого, подолання успадкованої щодо них упередженості, деміфологізація історії Центральної та Східної Європи.

Знана варшавська дослідниця Катажина Блаховська – автор багатьох розвідок, присвячених висвітленню української середньовічної та ранньомодерної історії в польській історіографії ХІХ – першої половини ХХ ст. Монографія “Багато історії однієї держави. Образ минулого Великого князівства Литовського до 1569 р. у трактуванні польських, російських, українських, литовських і білоруських істориків ХІХ ст.” стала завершальним етапом роботи над габілітаційною дисертацією, успішно захищеною 2010 р., і посіла важливе місце в науковому доробку вченої.

У монографії К. Блаховська зосередила увагу на трактуваннях польських, російських, литовських, українських і білоруських істориків ХІХ ст., які помітно вплинули на формування історичної пам'яті сучасників про історичну роль ВКЛ, розвиток польсько-литовсько-руських відносин. Загалом метою монографії – висвітлити історію Литви та ВКЛ окресленими історіографіями періоду кінця ХVІІІ ст. – початку Першої світової війни.

Рецензована праця поділена на дві частини. Перша – “Імперське, національне, романтичне – трактування історії Литви та Великого князівства Литовського в першій половині XIX ст.” – складається з п’яти розділів, у яких подано інтерпретацію минулого Литви та ВКЛ польськими, російськими та литовськими вченими першої половини XIX ст. Друга – “Безліч перспектив, нове бачення – трактування історії Великого князівства Литовського та земель, які входили до його складу в другій половині XIX ст.” – поділена на чотири розділи, присвячені литуаністиці другої половини XIX ст. Поділ за хронологічним принципом виглядає досить обґрунтованим, оскільки безпосередньо пов’язаний з подіями, які відбулися в Австрії та Росії в 1848–1867 рр. і вплинули на розвиток національних історіографій – польської, російської, української та білоруської.

Загалом розвідка складається зі вступу, дев’яти розділів, висновків, анотацій, бібліографії, покажчика осіб та індексу етнічних і географічних назв. Важливим здобутком авторки є критичний аналіз багатьох положень й оцінок учених із дотриманням принципу наукової об’єктивності. Висновки й узагальнення К. Блаховської підкріплено широкою джерельною базою, яка включає різноманітні за походженням, змістом, характером матеріали, зокрема опубліковані праці тих істориків, які вплинули як на розвиток історичної думки поляків, литовців, українців, росіян і білорусів, так і на формування суспільної свідомості. Однак низка спеціальних праць польських, білоруських, литовських, російських та українських учених, присвячених аналізу литуаністики XIX–XX ст. та історії ВКЛ і народів, що його заселяли, залишилися поза увагою авторки. Зокрема, йдеться про розвідки Андрея Дворніченка, Михаїла Крома, Олени Русиної, Віталія Василенка, Александра Кравцевіча, Олега Латишонка, Наталі Яковенко, В’ячеслава Носевича, Олексія Столярова¹.

¹ Дворніченко А. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI века). Очерки истории общины, сословий, государственности / А. Дворніченко. – СПб., 1993; Dundulis B. Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo 15 amž / B. Dundulis. – Vilnius, 1968, 2 leid. – Vilnius, 1993; Кром М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. Кром. – Москва, 1995; Русина О. Проблеми інкорпорації південно-руських земель Великим князівством Литовським в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. / О. Русина // Литва–Україна: історія, політологія, культурологія. Матеріали міжнародної наукової конференції (Вільнюс, 28-30 вересня 1993 р.). – Вільнюс, 1995. – С. 98–104; Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569) в східнослов’янських історіографіях XIX – початку XX ст. / В. Василенко. – Дніпропетровськ, 2006; Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага / А. Краўцэвіч. – Мінск 1998; Його ж. (Krawcewicz A.) Formowanie się koncepcji genezy Wielkiego Księstwa Litewskiego w polskiej historiografii / A. Krawcewicz // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 1999. – Nr 11. – S. 5–17; Łatyszonek O. Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej / O. Łatyszonek. – Białystok, 2006; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – 2-ге вид. – К., 2008; Носевич В. Проблеми образования Великого княжества Литовского: обзор белорусской историографии / В. Носевич // Lietuvos istorijos studijos. – T. 22. – 2008. – P. 39–57; Столяров А. Великое княжество Литовское в русской историографии первой трети XIX века /

Оцінюючи першу частину монографії, відзначимо лише найважливіші висновки, яких дійшла авторка. Насамперед їй вдалося детально дослідити доробок польської та литовської історичної науки кінця XVIII – першої половини XIX ст. у вивченні минулого Литви, Русі та польсько-литовсько-руських відносин. Зокрема, описуючи здобутки польської історичної науки, К. Блаховська зосередилася на аналізі поглядів засновника нової польської історіографії Адама Нарушевича. Значним здобутком авторки є те, що вона не лише розкрила його бачення українсько-польсько-литовських взаємин і представила наведену ним періодизацію цих відносин, а й описала використані дослідником джерела, слухно зауваживши, що він опирався переважно на польські, а його інтерпретація окресленої проблематики не виходила за межі старопольських уявлень, представлених у дусі монархізму.

Висвітлюючи становлення і розвиток литовської історіографії початку XIX ст., К. Блаховська зосередилася на дослідженні поглядів істориків, пов'язаних з Віленським університетом, який був першим, а на початку XIX ст. – найважливішим осередком професійних литуаністичних досліджень. Достатньо інформативний також підрозділ, у якому описано найважливіші джерельні видання до історії Литви та ВКЛ. Опубліковані в XIX ст., вони використовуються донині: як зауважила авторка, їх публікація активізувала дослідження історії Литви.

К. Блаховська детально висвітлила умови розвитку російської історіографії за часів правління Катерини II, Александра I і Миколи I та місце в ній литовської проблематики, продемонструвала, як під впливом суспільно-політичних умов і тиском з боку офіційної влади формувалися ті чи інші концепції історії ВКЛ. Дослідниця аргументовано аналізує розбіжності та подібності в поглядах Василя Татіщева, Михайла Щербатова та Миколи Карамзіна на ключові проблеми історії Росії, ВКЛ та Русі. Акцентування уваги на висловлюваннях цих дослідників не випадкове: саме вони заклали підґрунтя для вивчення всього комплексу проблем, хоча на той час він ще не став предметом спеціальних студій. Їхньою головною заслугою було запровадження в науковий обіг значного обсягу науково-документального матеріалу та спроба його систематизації. Водночас саме М. Карамзін надав завершеної форми науково-історичній концепції схеми державно-політичного розвитку східного слов'янства, що ґрунтувалася на ідеї “єдиного руського народу” (великоруського, малоруського й білоруського) та єдиної руської державності; прийнята російською історіографією XIX ст., вона до 1917 р. залишалася офіційною історичною доктриною Російської імперії. Дослідивши погляди польських і російських істориків кінця XVIII – початку XIX ст. на литовську проблематику, К. Блаховська дійшла висновку, що до 30-х років XIX ст. трактування польськими та російськими вченими відносин між російською державою та ВКЛ до 1569 р. було подібним, вони однаково розглядали ВКЛ як литовську державу, до складу якої входили руські землі, та провадили між собою активний науковий діалог. Ситуація змінилася кардинально після поразки польського Листопадового повстання 1830–1831 рр., коли царський уряд почав активно провадити політику “деполонізації” західних

губерній Росії, тобто зміни історичної пам'яті українців і білорусів, що населяли землі, історично пов'язані з ВКЛ. У цьому контексті К. Блаховська аналізує запропоновану російським істориком Миколою Устряловим нову інтерпретацію історії ВКЛ. Сформульовані ним гіпотези про поділ руського світу на дві частини і про (західно)руський характер ВКЛ, поряд із гіпотезою Михайла Погодіна про існування руського світу, були сприйняті усіма російськими істориками окресленого періоду як канон російської історіографії, та вплинули на формування росіянами візії власного великодержавного минулого. Як слушно зауважила авторка, в 40-х роках XIX ст. в офіційній російській історіографії остаточно склалася теорія історії ВКЛ, згідно з якою воно було західноєвропейською державою, сформованою литовською династією, попередники та наступники якої спільно з усім литовським народом від початку асимілювали руську релігію та культуру, стаючи повноправними членами руського світу. К. Блаховська наголосила, що запропоновані російськими вченими концепції історичного минулого ВКЛ та Русі послужили для влади знаряддям зміни історичної пам'яті українців, литовців та білорусів.

Авторка висвітлила погляди литовського історика Теодора Нарбута, який, опрацювавши офіційну імперську інтерпретацію минулого ВКЛ, представив оригінальну, пролитовську концепцію історії Литви від найдавніших часів до кінця панування Сигізмунда Августа. Відповідно до цієї концепції, формування ВКЛ – суверенного литовського державного організму, було одним з етапів литовського історичного процесу. Особливістю цього процесу було те, що Литва, зберігаючи етнічну самобутність, мала тісні взаємини з західним і східним типами християнської цивілізації і, запозичуючи їхні здобутки, удосконалювала свій державний устрій, аж поки не досягла апогею – ВКЛ. Зауважмо, що в монографії чітко простежено, як починаючи з 40-х років XIX ст. під тиском царату, що мав на меті культурну уніфікацію новоприєднаних до Росії українських і білоруських земель, погіршилися умови розвитку литовської історичної думки через панування офіційного трактування литовської історії, відповідно до якого Литва визнавалася інтегральною частиною руського світу, до якого була приєднана в XIV ст. шляхом культурної та релігійної асиміляції. Концепцію Теодора Нарбута не сприйняли ні польські історики, які звинуватили його в “регіональному сепаратизмі”, ні з ідеологічних причин представники литовської національної історіографії початку XX ст.

Ретельно К. Блаховська проаналізувала концепцію видатного польського історика, професора Віленського університету Йоахима Лелевеля, оперту на твердження про спільну суспільну природу українців, поляків і литовців. Попри те, що наукова творчість історика неодноразово була предметом дослідження, авторці вдалося виявити раніше не описані особливості його підходів до висвітлення минулого ВКЛ та русько-литовських взаємин, адже саме йому належить одна з перших праць із історії Литви і Русі, в якій висловлювалися думки про неслов'янськість російської держави. К. Блаховська порівняла погляди Й. Лелевеля та М. Устрялова, які представляли дві протилежні, однаково важливі для розуміння розвитку історіографії історії ВКЛ у XIX ст. концепції. Доповнює картину аналіз поглядів на минуле ВКЛ Вацлава Мацейовського, для якого історичний процес Литви був другорядною проблематикою, та Юзефа Крашевського, праці якого присвячені етнографічним, мовознавчим та історичним проблемам минулого Литви до 1386 р. включно.

У другій частині праці ґрунтовно висвітлено інтерпретації польськими, російськими, українськими та білоруськими вченими другої половини ХІХ ст. історії Литви та ВКЛ. Цілком очевидно, що для аналізу авторка свідомо відібрала тексти тих істориків, концепції яких не лише стали панівними в російській історіографії та вплинули на трактування історії Литви та ВКЛ іншими дослідниками, зокрема, українськими та білоруськими, а й ті, які заохочували тогочасну наукову спільноту, і не лише російську, до дискусії. Висвітлюючи трактування литовської проблематики в російській історіографічній традиції, авторка спробувала визначити особливості підходів представника неофіційної російської історіографії Сергія Соловйова, історіографії офіційної – Михайла Смірнова та Михайла Кояловича, а також визначного дослідника ВКЛ Матвія Любавського, та причини їхніх розбіжностей. Дослідниця відзначила, що з концептуального погляду праці М. Смірнова не містять новизни, а лише розвивають тези, висунуті М. Устряловим, однак їх значущість для російської історіографії полягає в тому, що історик першим скористався офіційною моделлю інтерпретації російської історії для пояснення окремих вузьких проблем, а його характеристика Ягайла надовго увійшла до російської історіографії ВКЛ. Погляди М. Кояловича, який обґрунтував право російської держави на українські та білоруські території, а Люблінську унію описав як насильницьке приєднання колишніх земель ВКЛ до польської держави, не лише стали панівними в російській історіографії, а й вплинули на трактування унійної проблематики українськими вченими. На відміну від нього М. Любавський вважав, що входження білоруських та українських земель до складу Литовського князівства було добровільним. Висвітлюючи погляди вчених, авторка зауважила, що зміна політичного клімату в державі з початком правління царя Александра II знайшла своє відображення в історичній науці, в якій виокремився новий напрям – вивчення минулого регіонів імперії, і простежила вплив цих змін на розвиток литuanістичних студій.

К. Блаховська докладно проаналізувала дослідження історії ВКЛ білоруською історичною наукою, на підставі вивчення найпомітніших наукових публікацій білоруських істориків, зокрема Осипа Турчиновича та Митрофана Довнар-Запольського, про утворення ВКЛ та формування його державної території, зміни в політичному устрої Литовсько-Руської держави, внутрішньополітичну боротьбу народів, які його заселяли, унійні проблеми тощо. Дослідниця вдало виокремила особливості розвитку білоруської історіографії, наголосивши на тому, що впродовж тривалого часу в ній панували дві концепції – великопольська та великоруська, що заперечували існування окремого білоруського етносу, а Білорусь вважали частиною або польської, або російської держави. Ситуація змінилася з другої половини ХІХ ст., коли з початком формування білоруської нації виникла потреба виховання самосвідомості засобами історії. Власне О. Турчинович, праця якого має полонофільське спрямування, доводив, що самостійно Білорусь розвивалася до ХV ст., після чого відбулося злиття білоруської історії з історією Польщі. Натомість М. Довнар-Запольський запропонував національну концепцію білоруської історії, покладену в основу білоруської національної історіографії. У своїх працях він торкався проблем формування державності на білорусько-литовських землях, соціально-економічних відносин у ВКЛ, та відстоював тезу про литовсько-руський характер цього князівства.

Розлогим і достатньо інформативним є розділ “Польща – Русь – Велике князівство Литовське. Ідеї та міфи польської історіографії”, в якому авторка представила інтерпретацію історії ВКЛ та литовсько-русько-польських відносин у польській історіографічній традиції. К. Блаховська висвітлила погляди тих учених, які своїми працями вплинули на трактування окресленої проблематики польською історіографією кінця XIX–XX ст. Зокрема, йдеться про Кароля Шайноху, який поклав початок ідеалістичному сприйняттю польсько-литовської унії як єдиного в історії прикладу добровільного об’єднання століттями навзаєм ворожого люду, що наприкінці XIX ст. отримало назву “ягеллонська ідея”. Окрім “ягеллонської ідеї”, К. Шайноха пропагував “ідею історичної місії давньої Речі Посполитої на Сході”, що прислужилися поширенню національних ідей, патріотизму, зміцненню національного духу в польському суспільстві; за допомогою цих міфів польські політики та історики аргументували поширення польського історичного права на східні терени Польсько-Литовської держави. Дуже докладно авторка висвітлила погляди представників двох різних поколінь краківської історичної школи – старшого та молодшого – Юзефа Шуйського та Міхала Бобжинського. У своїх працях Ю. Шуйський представив критичне бачення експансії польської держави на Схід та польської політики пізнього середньовіччя загалом, пов’язуючи з нею поділ Речі Посполитої та українсько-польський конфлікт. Подібними оцінками історик підважив підвалини “ягеллонського міфу в історіографії”. Попри те, що М. Бобжинський належав до молодшого покоління, у праці “Історія Польщі в нарисі” він послідовно реалізував постулати репрезентантів старшого покоління, активно руйнуючи національні міфи, які в добу романтизму глибоко закоренилися в суспільній свідомості.

Відмінні погляди на історію польсько-русько-литовських відносин репрезентував краківський історик Станіслав Смолька, прихильник “ягеллонської ідеї”. До поглядів репрезентантів краківської історичної школи в оцінці минулого наближався також Анатоль Левицький. Як зазначила дослідниця, його бачення польсько-литовсько-руського минулого добре вписується в апологетично-неоромантичний напрям польської історіографії унії, доповнюючи погляди К. Шайнохи та С. Смольки. А. Левицький був прихильником єдності польської та литовської держав, допускаючи національну окремішність у межах єдиної держави. Дослідник критично оцінював будь-які дії, що породжували національний антагонізм, саме тому негативно сприймав український і литовський національний рух. У своїх працях, як зазначає дослідниця, він ідеалізував співіснування поляків, русинів і литовців у кордонах давньої Речі Посполитої.

Певні застереження викликає розділ “З перспективи Києва та Львова – історія Великого князівства Литовського в інтерпретації українських істориків”. На нашу думку, українську історичну традицію другої половини XIX ст. в ньому висвітлено дещо побіжно. У вступі, щоправда, К. Блаховська пояснила це тим, що детальніше за інших висвітлила погляди польських і російських учених, оскільки “вони представляли найрозвинутіші історіографії, а також кардинально протилежні погляди” (с. 10). Натомість українська та білоруська національні історіографії, на думку авторки, почали зароджуватися лише після подій 1848–1867 рр. в Австрійській та Російській імперіях, тому їхні здобутки значно менші. Варто зауважити, що

присвячені окресленій проблематиці праці українських істориків, які почали з'являтися у другій половині XVIII ст., залишаються важливими для національної науки, оскільки їхні автори запровадили в науковий обіг незнані раніше джерела, намагалися порушити чи розв'язати актуальні проблеми тощо. Водночас у 40–50-х роках XIX ст. зацікавлення литуаністичними студіями в російській та польській історіографіях помітно підупало, натомість ініціативу з дослідження цієї проблематики перехопили вчені з теренів колишнього ВКЛ, тобто з українських і білоруських земель. Тому, вважаємо, що К. Блаховська незаслужено оминула розвідки таких українських учених, як: Антін Петрушевич, Ісидор Шараневич, Михайло Ясинський, Богдан Барвінський, Павло Клепатський². Попри це, варто зауважити, що дослідниці вдалося розкрити основні погляди Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського на становище українських земель у складі ВКЛ і польсько-литовсько-руські відносини, а також на найважливіші аспекти політичного, соціального й культурного життя Литви. Авторка також простежила вплив польської та російської історіографічних традицій на формування їхніх поглядів.

Однак доцільно було б детальніше окреслити умови, в яких працювали тогочасні дослідники, вплив політичної ситуації на погляди російських, польських, литовських, українських і білоруських учених, а також на виокремлення певних етапів у дослідженні проблем історії ВКЛ. Висвітлення цих обставин допомогло б краще зрозуміти причини суперечностей між російськими й польськими дослідниками, та розбіжності в поглядах українських, литовських і білоруських учених. Також хотілося б, щоб авторка чіткіше окреслила специфіку окремих етапів розвитку литуаністики в польській, російській, литовській, українській та білоруській історіографічній традиції. Детальнішого висвітлення потребує розгортання наукової полеміки та дискусій з проблем польсько-литовсько-українського співіснування, формування і розвитку ВКЛ у середовищі російських, польських, частково українських, литовських і білоруських учених, про які авторка лише згадує, не розкриваючи їх змісту.

Підсумовуючи, зазначимо, що висловлені зауваження та побажання не впливають на загальну високу оцінку монографії. Рецензоване дослідження концептуально збагачує, а в окремих епізодах і фрагментах суттєво доповнює та розширює попередні знання вчених про польський, російський, литовський, український та білоруський підходи до висвітлення історії ВКЛ та історіографічного процесу загалом, демонструючи зв'язок історіописання з суспільно-політичними умовами і світоглядними настановами істориків. Книга є вагомим підставою для високої

² Петрушевич А. Русь и Польша / А. Петрушевич. – Львів, 1849; Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі від найдавніших часів до року 1453 / І. Шараневич. – Львів, 1863; Ясинський М. Уставні земські грамоти Литовсько-руської держави / М. Ясинський. – К., 1889; Його ж. Головний литовський трибунал, його походження, організація й компетенція / М. Ясинський. – К., 1901; Барвінський Б. Жигмонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432-1440): Історична монографія / Б. Барвінський. – Жовква, 1905; Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период / П. Клепатський. – Одесса, 1912.

позитивної оцінки особистого внеску її авторки, яка вперше на основі репрезентативної джерельної бази комплексно вивчила широкий спектр дослідницьких поглядів та виявила чинники, які спричинили їх еволюцію. К. Блаховська на прикладі польської, української, російської, литовської та білоруської історіографій показала, наскільки сильно можуть різнитися наукові інтерпретації одних і тих самих подій і фактів істориками, які представляють різні політичні та методологічні підходи та національні історіографії.